

GYŐRI LEVENTE

PÁZMÁNY KALAUZÁNAK HATÁSA PATHAI ISTVÁN VITAIRATÁRA

Pathai István, a helvét hitvallás 17. századi dunántúli szuperintendense meglehetősen elhanyagolt alakja a magyar irodalomtörténet-írásnak, pedig nevéhez fűződik a dolgozatban vizsgált mű – az *Amaz het feiev es tiz sarw fene bestian ülő, Barsonnyal s-Draaga Keoveckel fel ruháztatot parázna Babillónak, melly az ő tisztatalan paráznságának, arany pohárba töltöt reszegető utálatosságával meg részegétotte ez földnec lakozoit, mezételességének tüköre*¹ – mellett egy református ágendás könyv,² egy a szentségekről szóló, gyors egymásutánban kétszer is kiadott értekezés,³ az első magyar nyelvű Vivesfordítás,⁴ amelynek sajnos nem maradt fenn példánya, valamint több ének.⁵ Többnyire kortörténeti cikkek készültek róla a múlt század második felétől,⁶ de irodalmi munkásságát mindeddig figyelmen kívül hagyták a kutatók. Pathairól szóló ismereteink jelentős gyarapodását jelentette Czellárné Csiba Juditnak 1980-ban elkészített doktori értekezé-

¹ Pápa, 1626, RMNy II, 1372, RMK I, 557.

² PATHAI István, *Az helvetiai confession való köröztyén praedikátoroknak Dunán innen, az egyházi szolgálatban való rend tartásokrol irattatott könyvvechke*, Németújvár, 1617, RMNy II, 1143A.

³ PATHAI István, *Az sacramentomokrol in genere es kivaldkeppen (!) az Ur vacsoraiarol valo köniuecske, melben kerdezkeseknek es feleleteknek formaiaban az keresztyen tökellertes es igaz vallas az Ur Christusnak testi etelenek es vere italanak igaz ertelmeröl be foglaltatik, es minden rendbeli teuelgesek (!) ellen szent írásnak igaz magyarázattal valo helleiuel megh erősítettik*, Sicz, 1592, RMNy I, 705, RMK I, 266; második kiadás: Sicz, 1593, RMNy I, 731, RMK I, 276; harmadik kiadás: Gyulafehérvár, 1643, RMK I, 740.

⁴ RMKT XVII/8, 527.

⁵ RMKT XVII/8, 176–181, 526–527.

⁶ EÖTVÖS Lajos, *Adatok Pathai István superintendens életéhez*, MProtEgyhIskFigy, 1871, 182–189; *Pathai István superintendens ... vitázó levelei az Ur vacsorája ügyében s általában a két felekezet közötti akkori viszályok felett (1616–1617)*, MProtEgyhIskFigy, 1878, 419–431; MOHOS Gyula, *A veszprémi püspök és egyháza 1614-ben*, ProtEgyhIskL, 1891, 577–580; THURY Etele, *Pathai István úgy szökött-e el a Dunántúlról?*, ProtEgyhIskL, 1891, 1073–1075; 1893, 577, 734, 1073; HAVRÁN Dániel, *Jegyzet az RMK I. kötetének 557. számához*, MKsz, 1901, 69–70; (SZILÁDY Áron) SZ, *Ének, papok felavatására, a XVII. század első feléből*, ItK, 1901, 223–225; THURY Etele, *Pathai István Belényesbe menetelének oka és ideje*, ProtSz, 1903, 361–366; ZOVÁNYI Jenő, *Pathai István halálának éve*, ItK, 1941, 287–288; KATHONA Géza, *Pathai István püspök és Zichy Pál kapitány*, RefEgyh, 1963, 47–48; HERPEI János, *Pathai István halálának ideje* = H. J., *Polgári, irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Bp.–Szeged, 1965 (Adattár a XVII. Század Szellemi Mozgalmainak Történetéhez, I), 322–325; BALÁZS László, *Levelek Pathai István Veszprémből való kiűzetéséről*, ItK, 1981, 649–655.

se,⁷ amelyben módszeresen összegyűjtötte a Pathai életéről fellelhető adatokat, bemutatta és röviden elemezte műveit, sajnálatos, hogy a tanulmány nem jelent meg nyomtatásban.

A jelen dolgozatban vizsgálandó kötet teológiai és műveltségbeli forrásait Czellárné Csiba Judit vizsgálta. Megemlítette, hogy Pathai többször is hivatkozott Pázmány Péter *Isteni igazságra vezérlő kalauzára*, a két mű kapcsolatát azonban részletesen nem elemezte. Ez indokolja, hogy jelen dolgozat a *Parázna Babillónak ... tüköre* és a *Kalauz* kapcsolatát részletesebben szemügyre vegye, s megvizsgálja, hogyan idézi Pathai a *Kalauz* szövegét, hogyan építi be saját textusába. Arra szeretnék választ kapni, hogy ez mennyire illeszkedik a kor gyakorlatába, az idézési sajátosságok milyen okokra vezethetők vissza. Dolgozatom azt is megpróbálja kimutatni, hogy milyen formai és tartalmi hasonlóságok vannak a két mű között, s hogyan hatott a *Kalauz* egy korabeli protestáns vitáira.

Pathai István és a Parázna Babillónak ... tüköre

Pathai 1555. augusztus 5-én született Pápán. Alsóbb iskoláit ott, a felsőbbeket Tolnán végezte. A tolnai iskola a wittenbergi iskolatípust követte, jelentős, európai szintű műveltséget adott, ebben az időben ott tanított Szegedi Kis István is.

Pathait 1573-ban avatták lelkésszé, Rohoncon, majd Pápán dolgozott. 1592-ben Pápán írta *Az sacramentomokrol in genere* című művét, amelyet a következő évben újra kiadtak. 1594 és 1597 között, Pápa török megszállása idején ismeretlen helyen tartózkodott. 1597-től 1612-ig újra Pápán volt, ezután visszatért Rohoncra.

A körmendi zsinat 1612. június 19-én szuperintendenssé választotta. Az elkövetkező években megszervezte a dunántúli helvét hitvallású egyházat, törvényeket szerkesztett, támogatta a presbitériumok felállítását, vitázott a lutheránusokkal. 1616 novemberétől 1624-ig Veszprémben volt lelkész, itt magyar nyelvű anyakönyvet vezetett.⁸ 1617-ben adta ki ágendás könyvét, amely tartalmazza a keresztelés, az úrvacsoraosztás és a kiközösítés szertartását.⁹

1620-ban Bethlen mellé állt, emiatt összetűzésbe keveredett Zichy Pállal, a veszprémi várkapitánnyal, így Veszprémből távozni kényszerült. 1624-ben Kiskomáromba ment, majd 1626-tól újra Pápara került. Ez évben jelent meg vitáirata, a *Parázna Babillónak ... tüköre*. A könyv kiélezte Pathainak és Pápa földesurának, Esterházy Miklósnak a viszonyát.¹⁰ Esterházy nádor a protestáns nemesség vallásszabadságát mint rendi jogot elismerte,¹¹ saját birtokán azonban nemigen tűrt meg effajta „izgatást”, és 1628-ban vizsgálá-

⁷ CZELLÁRNÉ CSIBA Judit, *A Helvétiai Confessio első dunántúli püspöke, Pathai István*, doktori értekezés kézirat, KLTE Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet, 1980.

⁸ *Uo.*, 11–18.

⁹ *Uö.*, *Pathai István ismeretlen műve 1617-ből*, MKsz., 1979, 308–309.

¹⁰ *Uö.*, *A Helvétiai Confessio...*, i. m., 19–25.

¹¹ BITSKEY István, *Esterházy Miklós, a hitvitázó nádor = Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1996, 37.

latot indított Pathai ellen. Az idős ember a zaklatások elől Bethlenhez menekült. A fejedelem Belényesre hívta lelkésznek, ott anyagi biztonságban élt – valószínűleg 1632-ben bekövetkezett – haláláig.¹²

A most vizsgálandó vitairat évszám nélkül jelent meg Pápán valószínűleg 1626-ban, bár már 1619-től nyomdában volt.¹³ A könyvet 1671-ben Sárospatakon újra kiadták.¹⁴ Teljesen hibátlan példányt nem találtam, de a szöveget sikerült több példány alapján hiánytalanul áttekinteni. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának egy kéziratos példánya is van.¹⁵ Pathai könyve tehát meglehetősen népszerű, ismert mű lehetett a 17–18. században.

Pathai párbeszédés formában írta meg a polémiaát, amely lényegében két volt iskola-társ – Diaphanes és Scotodulos – beszélgetése. Mindketten a jezsuitáknál tanultak. A szerző beszélő neveket használ, a Diaphanes név jelentése görögül 'átragyogó', a Scotodulosé 'a sötétség szolgája'. Diaphanes betévedt egy helvét gyülekezetbe, és áttért a református hitre. Beszélgetésük végén Scotodulos is reformátussá lesz.

A mű két részre oszlik. Az „Elseo Dialogus”-ban Diaphanes és Scotodulos az eretnek-ség fogalmán vitáznak. Ezután Diaphanes a szentképek tiszteletének jogosságát vitatja. Diaphanes azt állítja, hogy a katolikusok isteneket csináltak a szentekből a római istenek mintájára.

A „Másodic Dialogus”-ban Diaphanes bizonygatja, hogy nem a Római Egyház a legrégebbi, és hogy nem Péter alapította a római gyülekezetet. Többször visszatérő téma a successio. Diaphanes bizonyítja, hogy a katolikus szertartások döntő része emberi találmány, és meghatározható a kitalálásuk ideje. Újra szóba kerülnek a szentek, Diaphanes elítéli a szerzetességet és a legendák azon törekvését, hogy a szenteket Krisztushoz hasonlónak tegyék. Diaphanes bizonyítja, hogy a protestantizmus tanai a régebbiek. Elítéli a misét, amely szerinte a nép butítására van kitalálva. Felsorol huszonkilenc érvet, amelyekkel bizonyítani igyekszik, hogy a katolikusok távol vannak az apostoloktól. Diaphanes szerint a katolikusok sok szertartást a pogányoktól vettek át. Elítéli a bünbocsánat megvásárolhatóságát, az erkölcstelen pápákat, akik a katolicizmus igazi létrehozói. Scotodulos teljesen vitaképtelen, az első néhány ellenérv után nem egyenlő ellenfele Diaphanesnek.

Diaphanes érvelésének középpontjában az apostoli örökség kérdése áll. A fölmerülő ellentétek alapján többször is bizonyítja, hogy a katolikusok nem successorai az apostoloknak.

Kevés a szövegben a politikai utalás, az aktualitás. A beszélgetés hangneme Scotodulos és Diaphanes között a kor vitairadalmának többségével ellentétben¹⁶ familiáris,

¹² HAVRÁN, *i. m.*, 69–70.

¹³ RMNy II, 1372.

¹⁴ RMK I, 1125.

¹⁵ A kézirat címe *Scotodulos és Diaphanes*. A könyvben lévő bejegyzés szerint 1737-ből való. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának tulajdona, helyrajzi száma 170.

¹⁶ BITSKEY, *i. m.*, 31.

baráti. Az „Ecclesia Catholica”-val szemben azonban már hevesen, indulatosan kel ki Diaphanes.

Pathai megadja művében forrásait. Hivatkozik antik szerzőkre (Hérodotosz, Apuleius), bibliai könyvekre (Ezékiel, Ézsaiás), egyházatyákra (Jeromos, Augustinus), valamint a 16–17. századi vitairódalomra (John Bale, Crantzius, Szegedi Kis István, Pázmány *Kalauza*). A legerősebb Szegedi Kis István *Speculum*ának hatása, a *Kalauzra* vonatkozó hivatkozások kivételével a többi hivatkozást is valószínűleg Szegeditől vette át Pathai.¹⁷

Hivatkozások Pázmányra, idézetek a Kalauzból

A Pázmányra vonatkozó hivatkozások a szöveg citátumainak jelentős csoportját alkotják. Összesen huszonhárom alkalommal idéz tőle Pathai vagy hivatkozik a *Kalauzra*. Az idézeteknél a mű címét mindig megadja a szöveg, de a pontos lapszám többször is elmarad.

A hivatkozásokat és az idézeteket három jól elkülönülő csoportra lehet osztani. Az első csoportba soroltam azon idézeteket és hivatkozásokat – összesen ötöt –, amelyekben Pázmány ellenfélként jelenik meg. Mind az öt esetben harmadik személyben esik szó Pázmányról. Elsősorban ezen szövegekre érvényes Czellárné Csiba Judit megállapítása, hogy Pázmányról Pathai szarkasztikus hangnemben emlékezik meg.¹⁸

Az ötből három esetben Pázmány konkrét állításait vitatja: „Ezt kellett volna ám az taniztrát előfordetani, mikor az praedicatoroc életit és magoc viselését vizsgálta Kalauz uram, de hata meget tartotta s-ugy halgatot az maga vezerinec vétkec felöl mint egy hal.

Akarnam látni, ha Kalauz Uram egyget tudna elő allatni az maga vezeri közzül [...] kic az ő hitinec és vallásánac találoi voltanac, mellyeket ide föl elő hoztam, kiknec bálványozasokat Latországokat maga sem tagadhattya: mondom, akarnam latni mellyekre nem illenéc Christus urunknac amaz mondása: Heaba tiztelnecc engömet az ő emberi talalmanyokkal, mert valamit az szent atyam nem plantalt, kikel annac szaggattatni. Ismeg: lai tinektec irastudoc es Phariseusok, hypocritac, kic hasonlatosoc vattoc az meg feiretöt koporsokhoz, mellyec kívül szepec, de belöl tsontokkal rakvac és minden undoksággal.”¹⁹

Két alkalommal valamivel személyeskedőbb jelleggel Pázmány módszerét kifogásolja: „Pater Kalauz igen böls a Patvarkodásban, mellyet bizony ő sem tanult az tökéleteségnecc és igasságnac attyátul, hanem nylván attul vötte, az ki az hazugságnac, patvarkodásnac és káromlásnac attya. Io. 8. Igen hánnya veti a Kalafintát mesterségesen tuggya az ellene valokat kárhoytatni, az magaeet vagy el halgatni avagy mesterséggel extenualni, noha az maga conscientiaia külömben dictal, mind az által ü ugyan eliar az ő dolgában. Tuggya á Romai Rhetoricat.”²⁰

¹⁷ CZELLÁRNÉ CSIBA, *A Helvétiai Confessio...*, i. m., 76–78.

¹⁸ *Uo.*, 79.

¹⁹ PATHAI, *Parázna Babillónak ... tüköre...*, i. m., O₈r–O₉v.

²⁰ *Uo.*, O₇r–O₇v.

A korszak vitairóalmában közhelyszerű volt az ellenkező felekezetűek kemény bírá-
lata, idézett állításaik tagadása. Egész kötetek épültek arra, hogy az ellenfelektől citált
szövegrészeket cáfolják. Pathai művében viszonylag kis számúak az ilyen hivatkozások,
s mint utaltam rá, nem is közvetlenül Pázmánynak vannak címezve.

A Pázmányra vonatkozó hivatkozások másik csoportját azok alkotják, amelyekben
Pathai Pázmány *Kalauz*ának szövegére mint bizonyító anyagra hivatkozik. Az állítások
bizonyítását szolgáló citátumokat Györi L. János Tofeus Mihály zsolttármagyarázatait
vizsgálva a világi példázatok közé sorolta mint a profán exemplumok sajátos fajtáját.²¹
Dolgozatom gondolatmenete szempontjából azonban célszerűbbnek látszik az említett
idézetekre a retorika szakkifejezését, az auctoritást²² használnom. A tekintélyérveknek a
korszak hitvitáiban két fő forrásuk volt, a Biblia és az egyházatyák. A vitaművek elsősor-
ban ezen iratokra támaszkodva próbálták bizonyítani állításaikat.²³ Figyelemre méltó
módszer tehát, amellyel Pathai dolgozik.

A *Parázna Babilónak ... tükörében* tizenhat alkalommal szerepel Pázmány-idézet te-
kintélyérvként. A Pázmányra mint bizonyító tekintélyre való hivatkozások száma több
mint háromszorosa a Pázmányra, mint ellenfélre való hivatkozásokénak. Nincs minden
hivatkozásnál pontos lapszám, de sikerült mindet visszakeresni a *Kalauz* 1613. évi kiadá-
sából, s ezzel bizonyítani, hogy a *Kalauz*ból valók.

Egy-egy idézetet Pathai többször is felhasznál. A könyv elején ezt olvashatjuk: „Mert
mikor Pazman Uramnak Kalauzját olvasni kezdettem volna, találék illyen Pirongatással
valo intésére: Vannak, ugy mond nemellyek, kic minden okos gondolkodas nélkül a'
miben születettek es neveltettek azt javallyák, soha tovább nem akarnac lépni sem tudá-
kozni.”²⁴ A továbbiakban többször is hivatkozik ezen idézetre: „Hát nem fedhesz enge-
met méltán, hogy az Apostal intését, és Kalauz Paternec, tanátsát fogadván, meg halgat-
tam az Istenec Igéjét.”²⁵

Pathai igyekezett változatosan felhasználni a rendelkezésére álló anyagot. A *Ka-
lauz*ban gyakran előkerülő gondolat, hogy aki egyszer hazudik, az mindig hazudhat.
Pathai többször, különböző megfogalmazásokban idéz ilyen mondatokat: „Item: A melly
gyülekezet tsak egy hazugságban meg fogatikis, nyilván valo, hogy az, nem lehet
igasságnac oszlopa s-erőssége, és nem tsak az ü tanétásának nem hihetünk, de sőt abban
bizonyossac lehetünc; hog', ha az hazugságnac attya belé toihatta az hazugságot, nem
lehet Christus nyája. Mert ezt az pokolnac ereje, hazugságnac, és hamisságnac fertőjébe

²¹ GYÖRI L. János, *Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály zsolttármagyarázataiban*, StudLitt (Debrecen), 27(1991), 87.

²² Heinrich LAUSBERG, *Handbuch der Literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissen-
schaft*, München, 1960, 234–235.

²³ BITSKEY, i. m., 33; PÁZMÁNY Péter, *Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél*, kiad., jegyz., tan.
BITSKEY István, Bp., 1984, 170; ERDEI Klára, *Ecsedi Báthori István kiadatlan hitvitázó tractatusa = Eszmei
és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában*, szerk. BITSKEY István, GOMBA Szabolcsné, VARGA Pál,
Debrecen, 1978, 52; PRUZSINSZKY Pál, *Néhány polemikus írónk az ellenreformáció korában*, Lelkészegyesü-
let, 1918, 161; RÉVÉSZ Sándor, *Káldi, mint polemikus író*, KatSz, 1905, 689.

²⁴ PATHAI, *Parázna Babilónak ... tüköre...*, i. m., B₃₁–B_{31v}.

²⁵ Uo., B_{6v}.

nem tapodhatja.”²⁶ Egyszer egész láncot fűz az idézetekből: „...mert azt írja Kalauz Pater fő Jesusunta doctor; hogy az melly vallásban tsak egy hazugságot találunk is, tudván tudgyuc, hogy az nem lehet Istenes tudomány. Ismég: Aki, ugymond, legh kissebb dologban téveleg, mindenestül fölbontya és elrontya az egész keresztyén hitet azzal, és nem is idvözülhet. Ismég: Aki egyszer hazud, annak igaz mondását sem szoktuc elhinni.”²⁷

Változó, hogy szó szerint vagy csak tartalmilag idézi Pázmányt. Tartalmi idézet például: „Pater Kalauz nac értelmes írásából: ki azt írja: Valaki tudván tsak legkissebb dologban el szakadis attul az Ecclesiátul, melly az szent írást elönkben adgya, az egesz keresztyen hit nec fundamentomat felbonttya.”²⁸ Szinte szó szerint, csak a helyesírást változtatva idézi Pathai a következő mondatot: „Pater Kalauz is azt mondgya, hogy á ki egyszer igazán páztorrá válaztatik, tsac addig kel ötet igaz és rend szerént valo páztorinak tartani, mig abban a tudományban marad a melynek tanetasara igaz páztorrá válaztatott, ugy hogy mihent attul el szakad ottan farkassá leszen es lopoua, kiktül á Juhoknak tavul kel futni.”²⁹

A tekintélyérvként használt mondatokat Pathai kiemeli szövegkörnyezetükből, elvágja a hozzájuk kapcsolódó gondolatmenetet, és új szövegösszefüggésbe helyezi őket. Az új összefüggésrendszerben az auctoritasok többnyire Pázmány állításainak ellenkezőjét bizonyítják. Nagyon szemléletes ez a legutóbb idézett mondatnál, amellyel Pázmány a protestáns prédikátorok, míg Pathai a katolikus papok istentelenségét bizonygatja.³⁰

Pathai hasonló módon jár el, mint Pázmány, aki vitaműveiben gyakran fordította ellenfelei érveit ellenük.³¹ Annyiban más Pathai módszere, hogy a tekintélyérvként használt Kalauz-idézetekben Pázmány nem ellenfélként jelenik meg. Olyanformán idéz Pa-

²⁶ *Uo.*, D_{5v}.

²⁷ *Uo.*, C_{9v}–C_{10r}.

²⁸ *Uo.*, M_{12r}. A *Kalauzban* a szöveg kicsit másképpen hangzik: „Azért rövid szóval, csak akkor szakad el az ember az igaz Hitnek egyességétül, midön tudván külömbet hiszen annál, az mit ugyan azon Anyaszent-egyház tanít, melytül az Evangeliumot és az Sz. Írást vöttük. mert, noha nem tartozik minden ember arra, hogy ércse, és általa lássa mindenekben az Anyaszentegyháznak tanítását: de arra minden ember köteles. örök kárhozát alatt, hogy sem kicsin, sem nagy dologban tudván el ne szakadgyon az ő tanításátul. és valaki tudván, csak leg kissebb dolgot meg vétis, fel bontya a Keresztyén Hitnek fundamentomat, és az igaz hitet el veszti.” PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérő kalauz*, Pozsony, 1613, 87.

²⁹ PATHAI, *Parázna Babillónak ... tüköre...* i. m., O_{12r}. Ugyanez a mondat a *Kalauzban*: „Ha ki egyszer igazán Pásztorrá válaztatik, csak addig kel ötet igaz, és rendszerént való Pásztorinak tartani, mig abban az tudományban marad, az melynek tanítására igaz Pásztorrá válaztatott; ugy hogy mihent attul el szakad ottan farkassá leszen, és lopóvá, kiktül az juhoknak távul kel futni.” PÁZMÁNY, *Isteni igazságra...* i. m., 114.

³⁰ *Uo.*, 115. „Ha azért Luther és Zvinglius, igaz Páztorokká válaztattak az Római gyöleközetben, csak addig tartott ez az igaz Hivatal, mig semmiben az ő tudományátul el nem szakadtak: de mihent ez ellen kezdettek tanítani, ottan megszűnt az ő hivatallyok.” – „Ez szerént az Kalauz intése szerént nylván mondhatom, hogy mihelen az Apostalok rendeléséből ki ugrották, mihelen az ő tudományoktul el szakadták, és az magok emberi gondolattya szerént kezdettek az Misenec misziri gallerát az Apostali hivatalnak nyakába szabni: Azonnal el hadták az igaz páztori meltságot: azonnal farkasocká löttenek. Azért mint Ordéto farkasok és hamis Safarok ki rekeztetnek az juhoknak örökös Aklából, amaz igaz, fő es gondviselő páztorul, az mi Urunc Jesus Christusul, mint erre magát kötelezte ígéretivel ez fő páztor.” PATHAI, *Parázna Babillónak ... tüköre...* i. m., O_{12r}–O_{12v}.

³¹ BITSKEY István, *Hitviták tüzeben*, Bp., 1978 (Magyar História), 180.

thai a *Kalauz*ból, mint a kor vitairodalma a patrisztika írásaiból, amelyekből leggyakrabban szintén szövegkörnyezetükből kiragadott mondatokat idéztek a szerzők, így egymásnak teljesen ellentmondó tételeket is bizonyítani igyekeztek az egyházatyák műveiből.

A hivatkozásra Pázmány tekintélye adott lehetőséget. Azért használtam az idézetekre az exemplum fogalma helyett az auctoritas fogalmát, mert a terminussal is utalni akartam arra a tényre, hogy Pázmánytól származó nyilatkozatokra ilyen módon hivatkozik egy protestáns szerző. Pázmány ez idő tájt már egy protestáns szerző számára is valóságos hivatkozási alap lehetett. Egyik-másik idézet közmondásszerűen hangzik. Baranyai Decsi János *Adagiorum Chiliades quinque* című művében szerepel például egy mondás – „Az ki egyszer lator, soha nem jámbor az”³² –, amely nagyon hasonlít arra, hogy aki egyszer hazudik, mindig hazudik. A katolikusokkal való vitában Pázmány tekintélyével megtámasztva hatékonyabbak lehettek még az ilyen citátumok is.

Még kétszer hivatkozik Pathai Pázmányra. A könnyebb érthetőség kedvéért mindkettőt idézem: „Vétkeztem-e, megis kérdem, az killyebb léppessel, hogy tormába eset féreg-nec ne ítéltessem se mondatuán Pater Kalauztul?”³³ „Azon Kalauz Paternec mondása es értelme szerént inkab hiszem, ha valami szent tököt nem kötnek hounoc ala, kinec segítsegevel iobban uszhassanak, hogy azokis azon völgyön vesznek.”³⁴ Pathai nem ad lapszéli hivatkozást, és nem találtam a fent idézett képekhez hasonlókat a *Kalauz* szövegében. Valószínűleg nem a *Kalauz*ból származnak, mégis igyekszik felhasználni Pázmány tekintélyét. Különösen az első idézetben tűnik Pázmány mindenfölkötti bírónak.

Pathai vitamódszere a Pázmányra, illetve a *Kalauz*ra vonatkozó hivatkozásokkal kapcsolatban kettősséget mutat. Pázmány megjelenik ellenfélként és tekintélyként is. Az ellenpárt vezérének tekintélyként való idézése szokatlan, de kitűnő fegyver egy ügyes vitázó kezében. Pathai kihasználva a lehetőséget, Pázmány tekintélyét igyekezett a katholicizmus ellen fordítani.

Formai, szerkesztésbeli hasonlóságok a két mű között

Az a tény, hogy Pathai felhasználta Pázmány nyilatkozatait saját állításai bizonyítására, fölveti a kérdést, hogy a mű szerkezetében, formájában találhatók-e nyomok, amelyek Pázmány *Kalauz*ának hatására utalhatnak. Felhasználja-e Pathai a szentenciaszerű idézetekhez hasonlóan a Pázmány által alkalmazott formákat saját állításai, érvei keretbe foglalására?

Több ponton mutatható ki hasonlóság vagy egyezés a *Kalauz* és a *Parázna Babillónak* ... *tüköre* között. Elsőként a párbeszédes formával, majd a beszélgetés résztvevőinek viszonyával, végül két tartalmi jelenséggel célszerű foglalkozni.

³² BARANYAI DECSI János, *Adagiorum Graecolatinoungaricum chiliades quinque*, kiad., tan. MOLNÁR József, Bp., 1978 (Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium, 5), F3v.

³³ PATHAI, *Parázna Babillónak ... tüköre...*, i. m., B6r.

³⁴ Uo., Nr.

Pathai művében dialogikus formát alkalmaz. A dialógust mint műfajt formai és tartalmi szempontok szerint szokás definálni. A párbeszédés formájú hitvitákat a dialógusok egy fajtájának tekintik.³⁵ Györe Pál a beszélőknek az igazsághoz való viszonya alapján világosan elkülöníti a dialógust és a polémiát: „A dialógus tehát, bár hasonlít az ütközetre, mégsem azonos a szellemi harccal, a polémiával. A polémiára inkább a fölény igazolása, a dialógusra inkább a tudás szókratészi szerénysége jellemző. Aki polemizál, rendszerint a maga igazáért küzd, aki dialógust folytat, elsősorban az igazságért emel szót. A polemizáló ritkán mozdul el saját – arkhimédészi pontnak vélt – szellemi helyéről. A dialógusban résztvevők többször is átengedik helyüket egymásnak, hogy végül is közösen jussanak el szilárd meggyőződéshez. A dialógusban senki sem a maga igazát bizonyítja, hanem együttesen tesznek – szellemi közösséget teremtő – lépést az igazság felé.”³⁶

A *Parázna Babillónak ... tüköre* polemikus mű, az egyik fél teljes győzelmet arat, Diaphanes a saját véleményét fogadtatja el Scotoduloszal is. Diaphanes nem keresi az igazságot, hanem Scotodulosnak akarja megmutatni. Scotodulosnak csak az első néhány lapon vannak ellenérvei, Diaphanes még biztatja is kifejtésükre, kételkedve bár, de hajlandó meghallgatni ellenfelét: „Hogy magadat ajánlod az orvoslasra, tudom hogy jó akaratból ígéred noha én semmi betegséget nem érzem, mind az által jó neven vészem megis halgatom tanétásodat, megh látom minemű irrel kötöd az én seb nélkül való tagomat.”³⁷

Később Scotodulos már nem vitapartnere, hanem szinte tanítványa Diaphanesnek. Diaphanes hosszú monológjait néha szakítja meg Scotodulos közbeszólásai, amelyekre Diaphanes újra terjedelmesen válaszol. Scotodulos megjegyzései a mű vége felé már nem is mindig ellenvetések, hanem kérdések.

Scotodulos és Diaphanes beszélgetésének hangulata nagyon emlékeztet az *Öt levél* prózában elbeszelt párbeszédeire. Az *Öt levél* 1613-ban a *Kalauz* mellékleteként jelent meg, Pathainak így ismernie kellett az *Öt levelet* is, amelynek párbeszédei szintén nem dialógusok a közös erőfeszítés hiánya miatt.³⁸ Az egyik fél mindkét szövegben óriási fölényben van, csak a szerepek fordítottak, Pázmánynál a katolikus pap, Pathainál a protestáns lett jezsuita.

Sík Sándor véleménye szerint Pázmány vitáiraiban majdnem mindig leplezett dialógusokban beszél.³⁹ Ezen megállapítást figyelembe véve föltételezhetjük, hogy a párbeszédés formát Pathai Pázmány nyomán alakította ki. Nem vette át pontosan Pázmány módszerét, inkább azt mondhatjuk, hogy az ötletet használta föl. Átvette a pázmányi modellt, de változtatott, alakított rajta. A rejtett párbeszédék helyett valódiak születtek, eltűnt az *Öt levélben* többször is említett közönség.

A korszak vitaműveiben a vitának általában három szereplője van: a győztes fél, az ellenfél és a meggyőzendő személy. A győztes fél képviseli a szerző álláspontját, tanítá-

³⁵ *Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István, II. Bp., 1972, 698–700.

³⁶ GYÖRE Pál, *Informatika, kommunikáció, dialógus = Az informatika egyes elvi kérdései*, szerk. HOMO-RÓDINÉ BOTOND Éva, Bp., 1972 (OMKDK, 19), 57.

³⁷ PATHAI, *Parázna Babillónak ... tüköre...*, i. m., B₂v.

³⁸ PÁZMÁNY, *Egy tudakozó prédikátor...*, i. m., 161.

³⁹ SÍK Sándor, *Pázmány: Az ember és az író*, Bp., 1939, 166.

sait. Érvei a lehető legnagyobb mértékben ki vannak fejtve, a szöveg terjedelmének döntő részén át övé a szó. Az ellenfél a szövegekben megátalkodott ellenségként jelenik meg, saját érvei vannak, amelyekre az adott vitairat válaszol. Az ellenfél lehet egyetlen személy, de egy csoport is, például a katolikus páterek vagy a protestáns tanítók. Az ellenfél megtérítése nem cél, és nem is igazán lehetséges. Megtéríteni a vitaművek a meggyőzendő személyt szeretnék. Olyan személy tehát, akinek véleménye változtatható. Az ellenfél *ellen* a meggyőzendő személyért írják a vitaműveket.

A vitaművek egy részében az ellenfél jelenléte sokkal tapinthatóbb, mint a meggyőzendő személyé. E szövegekben az ellenfél állításait gyakran citálják a vitairók, néha az egész könyvet egyetlen személy ellen írják, az ellenfél meg van szólítva a szövegben. A meggyőzendő személyt, azaz többnyire az olvasót sokkal ritkábban említik meg, bár jelenléte a vitában kétségtelen, kisebb arányban vesz részt benne, mint a másik két szereplő. Az egyes személyek között lefolyt vitákból származó művek gyakran ilyen jellegűek. Más vitaművekben a meggyőzendő személy szinte egyenrangú résztvevője a kommunikációnak, ő is vagy csak ő van megszólítva, nem fölötte folyik a vita.

A *Parázna Babillónak ... tükrében* Diaphanes Scotoduloszal vitázik, de nem ellenségként állnak szemben egymással, sőt miután kiderül, hogy más felekezeten vannak, baráti érzelmeik készítetik a vitára őket. Diaphanes így üdvözlő volt iskolatársát: „Ennekokáért kívánoc az Ur Istentül énis tenéked egésséget, világosito Sz. Lelket ki meg nissa szemeidet és hozzon az igasagnac ismeretire, meg utálatván veled az régi tévelgésnec sötétségét.”⁴⁰ Scotodulos pedig a következőképpen határozza el, hogy vitába száll Diaphanesszal: „Ennekokáért bizony nem szánom értőd egy avagy két napi dolgomat hátra hadni: Ez világi életemnél inkább akarnam ha az te lelkedet ez veszedelmes eretnekségnek töreből ki szabadíthatnam.”⁴¹

Scotodulos ellenérvei és a Diaphanes által felemlgetett katolikus tanok nem Scotodulos személyes véleményeként jelennek meg, hanem a katolikus páterek tanításaként. Ezzel ellentétben Diaphanes a saját állításaként adja elő az elmondottakat, teljesen azonosul mondanivalójával. Scotodulos inkább csak felmondja a megtanultakat, s ezáltal a katolikus tanítások eltávolodnak tőle. Az eltávolodás lehetőséget ad arra, hogy a vitapartnerek ne ellenségként kerüljenek szembe egymással, hogy a két személy között baráti maradjon a hangnem.

Diaphanes nem Scotodulos *ellen*, hanem *érte* vitatkozik. A győztes fél a szövegben természetesen Diaphanes, de Scotodulos nem ellenfél, hanem meggyőzendő barát. Az ellenfelek a katolikus páterek, akikhez a szöveg közvetlenül nem is szól, nem őket akarja meggyőzni, hanem hívüket, Scotodulos. A meggyőzendő személy – Scotodulos – megszólított, meglehetősen aktív szereplője Pathai művének.

A *Kalauzban* a kommunikáció három szereplőjének viszonya hasonló, mint a *Parázna Babillónak ... tükrében*. Az ellenfél, az „új tanítók” vagy „atyafiak” mellett jelentős a szerepe az olvasónak, a meggyőzendő személynek is. A *Kalauz* leplezett dialógusai⁴² is

⁴⁰ PATHAI, *Parázna Babillónak ... tükrében...*, i. m., A₈₁–A₈₅v.

⁴¹ *Uo.*, Br.

⁴² SÍK, i. m., 166.

inkább a győztes fél és a meggyőzendő olvasó között folynak, mint a győztes fél és az ellenfél között. A gyakorlati cél, a térítés⁴³ előtérbe helyezi az olvasót, a szöveg igényli a reflexióit: „Vallyon’ s ha ki azt felelni, hogy emberi kéz nélkül, az közel való hegyeknek történetből lőtt szakadásból, és az ő részeinek széltül egyben hordásából kerekedett ki az szép palota; nem azt itélnédé, hogy meg előzne minden goromba esztelenséget oktalan feleletit? Hasonlóképpen, Ha egy bordában nagy mesterséggel rendelt belfonalat látnál; nem mindgyárt azt gondolnádé, hogy merő szerencéből esett rendelések, hanem okos embernek mestersége szerkesztette ezeket oly jó módgyával.”⁴⁴ „Holott látod, hogy az Sz. Házasságnál, jobbnak mondgya az tanácsolt szüzességet.”⁴⁵ „Azt pedig nem mondhatod, hogy Numerus certus pro incerto ponitur, ez a’ nevezetes számú napok, bizonytalan nagy üdvért vétetnek.”⁴⁶

Ezen hasonlóságnál sincs a két szöveg között teljes egyezés. A *Kalauz*ban a meggyőzendő személy az olvasó – egy általános személy, míg a *Parázna Babillónak ... tükörében* Scotodulos – egy konkrét személy, bár véleménye teljesen önállóan. A hasonlóság melletti különbség ismét azt mutatja, hogy Pathai önállóan használta föl a *Kalauz* adta ötleteket, nem szolgálta másolt.

A korszak vitaművei tartalmi szempontból két csoportba oszthatók. Az egyik típusban nem kizárólag teológiai a vita, hanem fontos szerepet játszanak bizonyos valláson kívül álló problémák is.⁴⁷ Gyakori a polémiákban megjelenő politikum. Magyar röpiratában lényeges tényező a politikai, elsősorban katonapolitikai aktualitás.⁴⁸ Alvinci és Pázmány összecsapása politikai jellegű is.⁴⁹ A politikum mellett megjelenhet más kiegészítő tartalom is a hitvitákban. A polemikus szövegek gyakran egymásnak felelgetnek, a „párbeszéd”-be személyes indulatok is vegyülhetnek. A személyes ellenségeskedés kialakulhat a vita hevében, de ismerünk példát arra, hogy már előzőleg megvolt. Pázmány mint volt kassai pap valószínűleg nem véletlenül címezte az *Öt szép levelet* Alvinci Péternek, aki szintén Kassán volt prédikátor, és támogatta a Bocskai-féle felkelést, amely meghíúsította a jezsuiták kassai terveit.⁵⁰

A hitviták másik csoportja kizárólag vagy majdnem kizárólag teológiai problémákkal foglalkozik,⁵¹ a vallás keretein kívülről legfeljebb példaanyagot vesz állításai illusztrálására.

⁴³ BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Bp., 1986 (Magyar História: Életrajzok), 101.

⁴⁴ PÁZMÁNY, *Isteni igazságra...*, i. m., 2.

⁴⁵ *Uo.*, 482.

⁴⁶ *Uo.*, 665.

⁴⁷ ZSILINSZKY Endre, *Polemikus irodalmunk a XVI-ik és XVII-ik században*, Bp., 1881, 35.

⁴⁸ BITSKEY, *Hitviták tüzeiben*, i. m., 178; MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, kiad. FERENCZI Zoltán, Bp. 1911 (Régi Magyar Könyvtár), 15–22; MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, kiad. KATONA Tamás, tan. MAKKA László, Bp., 1979, 191–205.

⁴⁹ ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, vál., jegyz., ford., tan. HELTAI János, Bp., 1989 (Bibliotheca Historica), 241.

⁵⁰ *Uo.*, 240.

⁵¹ ZSILINSZKY, i. m., 35.

A *Parázna Babillónak ... tükörét* az utóbbi csoportba sorolhatjuk. A politikum csak az *Eleol Jaro Beszedben* jelenik meg nagyon általános utalásokban: „Az Pápák Legatusokat tartanac a’ Fejedelmek mellet, az Jesuita fekete Barátok pedig az Urak udvarában, Várasokban, efféle magok tarsaságában nevelt és tanult iffiakat bocsátnac ki, és ezek által rontyak az országnac bekességés allapattyát, az emberec közöt valo külső nyájaskodásnac szine alatt: ...”⁵²

Személyes indulatok, egy konkrét személy vagy egy konkrét személy műve ellen folytatott vita szintén nem jellemző Pathai vitáitára. A szöveg jellegét nem határozzák meg a dolgozatom előző fejezetében vizsgált Pázmány-ellenes kiszólások, mert számuk meglehetősen alacsony.

A teológiai kérdések, amelyekről a *Parázna Babillónak ... tüköre* vitázik, állandó témák lehettek a hitviták korában. Pathai minden vitatott tételt az apostoli successióval igyekszik kapcsolatba hozni, s ezek tisztázása után többször is levonja a következtetést, hogy a katolikus egyház nem successora az apostoloknak. „Ved eszedbe azért. Mikor én a’ tudományrol veteköddöm, s-te az hel be valo Successioval bizonitvan erősséted magadat mint illik özve.”⁵³ „Hasonloképpen az Christus ideiében valo Phariseusokis igen hányác vetic vala magokat, hogy Moysesnec succedáltak, hogy az Aaron Paptul maradot reajoc az ő Papi tiszték.”⁵⁴

Közismert, hogy a *Kalauz* első kiadásának tizennégy könyvéből nyolc annak bizonyítása, hogy a katolikus egyház, ellentétben a protestáns egyházakkal, Krisztus igaz egyháza és az apostolok successora. Pázmány megmutatja, hogy melyik az igaz egyház, és hogy melyik nem az.⁵⁵ Sokkal rövidebben értekezik a protestánsok által vitatott fontosabb kérdésekről. Nyugodtan állíthatjuk tehát, hogy a *Kalauz* alapproblémája a katolikus egyház successiója, ennek elfogadása ugyanis értelmetlenné teszi a többi vitatott kérdést is.

A hasonlóság mellett ez esetben is van különbség a két mű között. A Pázmány bizonyítási eljárásában kissé perifériára sodródott vitatott kérdések Pathai művében nagyobb fontosságot kapnak, de Pathai a *Kalauz* legfontosabb következtetésének cáfolására használja fel őket.

Érdeemes felhívni a figyelmet még egy további egybeesésre a két szöveg között. Pathai műve L₁₀ versójától kezdve az M₁ versójáig felsorol huszonkilenc okot, amelyek miatt a katolikusok távol vannak az apostoloktól. A hosszú, lendületes, pergő felsorolás igyekszik elkápráztatni az olvasót és Scotodulost, nyomasztónak mutatja Diaphanes fölényét.

A *Kalauz* kilencedik könyvében Pázmány felsorol huszonhárom bizonyítékot, hogy a protestánsoké nem igaz egyház. A bizonyítékok bővebben vannak kifejtve, mint a *Parázna Babillónak ... tükörében*, de a sok egymást követő állítás lenyűgözi az olvasót, hasonló hatást fejt ki mind a két felsorolás. Az egyezés és különbözőség kettőssége ez esetben is megfigyelhető.

⁵² PATHAI, *Parázna Babillónak ... tüköre...*, i. m., A₃V–A₄r.

⁵³ Uo., G₃v.

⁵⁴ Uo., G₆r.

⁵⁵ PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, vál. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, tan. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, Bp., 1983, 67–73.

A *Kalauzban* és a *Parázna Babillónak ... tükörében* megfigyelt formai és tartalmi hasonlóságok mellett minden esetben mutatkoznak lényeges különbségek is. Pathai az általa bizonyosan ismert *Kalauz* szerkesztési elveinek egy részét beépítette művébe, de nem szolgáiban másolt, hanem az ötleteket egyéni módon használta fel.

Nem valószínű, hogy a fejezetben tárgyalt szövegszerkesztési módszerekkel Pathai megelőzőleg ne találkozott volna. A több összekapcsolódó hasonlóság azonban valószínűvé teszi, hogy Pathai tudatosan használta fel a *Kalauz* eszközeit. A *Kalauz* sikere, főlénye rákényszerítette a protestáns vitairat szerzőjét, hogy alkalmazza a hite szerint győzelemre vezető eszközöket. A *Kalauz* szövege minden bizonnyal jelentős szerepet játszott abban, hogy a *Parázna Babillónak ... tüköre* ilyen formában született meg.

Az átvett módszerekben eszközölt változtatások mögött a meghaladás, javítás szándékát kereshetjük. Nem egyszerűen utolérni, hanem megelőzni akarta Pázmányt, versenyképes – még ha a lehetőségek miatt kisebb és kevésbé átfogó – vitairatot szeretett volna írni.

Összegzés

A *Parázna Babillónak ... tükörében* a *Kalauz* hatása több módon is megnyilvánul, a citátumokban a bizonyító anyag részévé válnak egyes mondatai, szövegépítési módszerei pedig beépülnek Pathai művébe. A *Kalauz*ból származó idézetek egy része, mint láttuk, közmondásszerűen hangzik, ezek valószínűleg a kor nyelvének gyakori fordulatai voltak. A felhasznált szövegszerkesztési módszerek is általánosan ismertek lehettek a 17. század elején. A *Kalauz* hatását abban kereshetjük, hogy Pathai éppen ezeket az eszközöket alkalmazta.

Összetett, többretegű Pázmány- és *Kalauz*-kép rajzolódik ki a *Parázna Babillónak ... tükörében*. Keveredik a kommunikációs folyamat két tényezőjének, az ellenfélnek és a citált bölcsességek kimondójának, a mintaadó mesternek az alakja.

A *Kalauz* a 17. század elejének protestánsai számára óriási kihívás volt, amelyre teljes értékű választ nem is tudtak adni. Nem lehetett figyelmen kívül hagyni még hosszú évtizedekig – Czeglédi István is említi vitaműveiben –, valamilyen módon reagálni kellett rá. Pathai István könyve elsőik között reflektál a *Kalauz*ra, és sajátos módon dolgozza föl a hatást. Nem mereven elutasítja, hanem hajlékonyan felhasználja az ellenfél munkáját. Pázmány eszközeit visszajükra fordítja, hasonlóan ahhoz, ahogyan Pázmány támaszkodott a 16. századi protestáns prédikátorok irodalmi eredményeire.

A *Parázna Babillónak ... tüköre* megjelenési évében Pázmány újabb vitaművet adott ki *Az Sz. Irásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* címmel, amelyben megemlíti Pathai művét. Az igaz egyház és a Biblia helyes értelmezése Pathai könyvének is fő témái. Valószínűleg a *Parázna Babillónak ... tükörére* adott választ kereshetjük *Az Sz. Irásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* című vitairatban. A *Két rövid könyvecskék*re Pécsváradi Péter írt választ *Felelet...* címmel. A *Parázna Babillónak ... tüköre* beleilleszkedik a 17. század elejének Pázmány körül kristályosodó vitairodalmába.